УДК 821.161.2-31.09

Останіна Ганна
кандидатка філологічних наук, доцентка
Криворізького державного педагогічного університету,
Кривий Ріг, Україна

Hanna Ostanina
candidate of philological sciences, docent
Kryvyi Rih State Pedagogical University,
Kryvyi Rih, Ukraine

E-mail: annaostanina2124@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6030-9278

ОРІЄНТ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ІНТЕГРАТОР: РАННЯ ТВОРЧІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Анотація. *У статті розглядаються орієнтальні вектори художнього світу у ранній творчості Пантелеймона Куліша. Письменник глибоко зацікавлювався орієнтальним світом, однак завжди прагнув зберегти унікальність українського «народного духу», а як просвітник закликав до будівництва високої синтезованої культури на кращих світових зразках.*

Abstract. *The article considers the oriental vectors of the art world in the early works of Panteleimon Kulish. The writer was deeply interested in the Oriental world, but always sought to preserve the uniqueness of the Ukrainian «folk spirit», and as an educator called for the construction of a high synthesized culture on the best world models.*

Ключові слова: *орієнт, орієнталізм, літературний орієнталізм, східний світ, імагообраз.*

Keywords: *Orient, Orientalism, literary Orientalism, Eastern world, imago-image.*

Пантелеймон Куліш є ключовою постаттю в становленні українського літературного орієнталізму без жодної втрати своєї національної ідентичності. Художній світ П. Куліша у глибокому баченні Віктора Петрова немов розпадається навпіл, рухається між суперечностями, щоби

знищити поділ на своє і чуже, благо і лихо, ворогів і друзів, волю і неволю, життя і смерть, мусульман і християн, азіатство і козаччину, героїв і зрадників, рідну землю і закордоння, Схід і Захід тощо [6]. Його життєтворчість посприяла появі в національному письменстві нового типу письменника-інтелектуала, який належав до покоління людей, добре обізнаних у європейських мовах та різних культурах. Письменник глибоко зацікавлювався орієнтальним світом – «… арабським і турецьким, що, зрештою, характерне для європейського романтизму. Будучи за своїм віросповіданням православним християнином, Куліш з повагою ставився до інших віровчень, а тому й хотів відкрити християнській Україні етичні та культурні цінності ісламу» [3].

Кулішезнавство сьогодні утвердилося як окрема галузь гуманітаристики, що охоплює різні міждисциплінарні напрями: профетичні мотиви письменника та дуалізм осмислення історичного минулого України (Володимир Погребенник); хуторна культурософія митця (Тамара Гундорова); кулішезнавчі студії під оглядом культурних дискусій (Григорій Грабович); фольклористична парадигма художньої творчості та суспільно-культурна діяльність письменника (Василь Івашків); історіософські концепції поезії митця (Микола Бондар); наукова мова Куліша (Галина Наєнко, Ярина Ходаківська); інскрипти Куліша (Олеся Федорук); постромантична історіософія письменника-історика (Михайло Скринник); образ письменника у глині (Галина Івашків) та інші.

Метою нашого наукового пошуку є виявлення орієнтальних наративів художнього світу у ранній творчості Пантелеймона Куліша.

За основні методи дослідження обрано: філологічний, що дозволив здійснити історико-літературне прочитання феномену українського літературного орієнталізму;

біографічний – як засіб виявлення зв'язку літературного орієнталізму з життєписом письменників; компаративний – уможливив моделювання міжлітературної концепції українського орієнталізму; культурно-історичний, що дозволив дослідити твори у суспільно-політичному та філософському контексті доби; психоаналітичний, за допомогою якого дослідилися внутрішній світ персонажів, їх східний буттєвий модус; а також компонентний аналіз оригінальних художніх творів.

Східний світ продуктивно інтегрувався у суспільну програму, що протиставила культуру війні (з «Ляхами» й «татарвою», котру вже «мов дідько злизав, усе втихомирилось…») [5] й імагологічну парадигму творчості Пантелеймона Куліша – поезію, прозу та драматургію різних десятиліть. В його історичній концепції минулого романтична й «запізніло»-романтична імагоперцепція України тісно пов'язана з Орієнтом, зокрема мусульманським, його культурною спадщиною і впливами, «зустрічами» різнонаціональної народної творчості. Водночас він гостро критично ставився до негативних впливів Сходу і Заходу, розвінчував політику насильного «французуження зирян» Руссю. Теорія європейськості П. Куліша також заперечувала колоніальну політику Британії, що «була спрямована на навернення в рабство підкорених народів» [8]. Що ж до колоніального стану України, то у ліричних та ліро-епічних творах зрілої пори письменник розглядав його як віддалений у часі результат покарання «рідних» братів за міжусобиці «татарським лихоліттям». При тому П. Куліш парадоксально поєднав цей погляд із гіперболізацією величі та значущості України навіть у порівнянні з іншими народами.

На початках творчості письменник-романтик активно опрацьовував фольклорно-літературні джерела, які інтегрував у творену поемою «Україна» модель націо-

нальної історії, вперше започатковану не від козаків, а від князів. Найболючішим зударом батьківщини зі східним світом виступає нашестя хана Батия, який усе князівство Київське поруйнував і «внівець обернув». Визволення від «кормиги татарської», як наголосила епопея, прийшло після спільної перемога біля річки Ірпінь князя Гедимина й українців над Ордою, котра насильно залучала до свого війська і християн. Наступні частини «України» та її відповідника прозою «Книги о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1843) продовжили розробку літературної імагосемантики «Схід – небезпека» й етноіміджу ворога-азіата. Напади кримських татар і турків на Україну у XV –XVI ст. викликали походи на Схід П. Лянцкоронського й О. Дашковича. У світлі патріотичної ідеї «України» це була не просто відповідь чи виправка за трофеями, а спроба повернути свої стародавні землі біля гирла Дніпра.

Поєднуючи фольклорні матеріали, «Історію русів» і «Запорожской старины» з витворами власної фантазії, П.Куліш у IV «думі» епопеї вивів на перший план таких борців із «невірними», як Вишневецький, чия мученицька смерть у Цареграді втілила ідею перемогу християнської вірності і відваги, та переможці Орди під Білгородом – Ружинський і «Заслав'єм» – Венжик Хмельницький. Поема у літописному ключі свідчить: у війні Сходу й Заходу успіхи і невдачі змінювали одні одних, а її історія – перелік обапільних втрат (з усвідомлення цього виріс пацифізм Куліша).

Так, у результаті походу Свірговського у Молдавію було полонено турецького пашу Кара-Мустафу. Проте під Килією турки начебто схопили кошового Самійла Кішку (дума про нього ввійшла до поеми), а після описаного Т. Шевченком походу султан одержав голову Івана Підкови. Події ж під Чудновом 1660-го р., коли Ю. Хмельницький із

турками і поляками розбив московське військо і віддав його начальника Шереметьєва у неволю до Криму, в історіософській концепції «України» привертають увагу тим, що автор обґрунтував зміною обставин доби Руїни факт політично-військового союзництва Заходу і Сходу, тобто козаків і Порти з її васалами.

Окрім використання східних джерел змісту власної творчості, імагопоетику Куліша як фактор орієнталізації формальних способів епічної викладової манери характеризує ще й, наприклад, культивування «художніх традицій знаменитої арабської народної книги «Тисяча і одна ніч» [1]. Зокрема, маємо на увазі сюжетний засіб кумуляції – під'єднання все нових персонажів із їхніми історіями, повістувальне їх нанизування в оповіданні «Огненный змей». До речі, ґенезу такої манери орієнталіст І. Фільштинський виводив із Індії [2].

Модель мандрівки Одіссея в імагопозиції П. Куліша працює як чинник орієнталізації нової прози. Так, гомерівське плем'я феаків із їх царівною Навсікаєю стало (оповідання «Орися») об'єктом ідилічного травестіювання, виступивши компонентом патріархального способу життя, латентною частиною образотворення постатей українців. Пізніших і тих, із легенди Гриви, які жили давно – ще до «татарського лихоліття». Формування «історично-романного мислення» (В. Івашків) П. Куліша, виявлене «Михайлом Чарнышенком», відбувалося й у цьому творі, зокрема, на шляху літературної концептуалізації імагем Сходу. Наприклад, історичної: «яничарська борода» разом із «козацькими вусами» Дорошенка на портреті з господи Чарниша алюзійно натякають на політичну орієнтацію гетьмана, (докладніше зображеного у прозовій дилогії М. Старицького і драмі Л. Старицької -Черняхівської), – союзника Туреччини.

Етноімагологічні спостереження автора згаданого

роману над національними особливостями вдачі різних народів увінчало ствердження особливого значення вільної козацької України у долі вихідців із Балкан, волохів і молдаван, греків та грузинів (сюди можна додати і асирійців, вірмен, караїмів та ін.), котрі покинули свої краї, бо там увійшло у звичку «мірятися вогнем і залізом». Прибувши сюди у пошуках більшої свободи, вони утворили свій «внутрішній Схід» України.

Індикатором приязні козаків і сербських юнаків «Михайло Чарнышенко» і «Чорна рада» виставляють тяглий воєнний конфлікт із турками і татарами. Він загартував, наприклад, «азійську» в означенні наратора душу Радивоя, що у гніві нагадував дикого коня, – байдужу до страху смерті. Концептуальна імагосвідомість П. Куліша наділила ватажка по-романтичному таємничими (фігура неназивання) азійськими рисами. Підключивши декораційне імаго, прозаїк увписав бана у відповідний орієнтальний антураж помешкання, у цьому разі вдекорованої низенькими диванами і килимами печери. Задіяно у творі й атмосферні опосередковані характеристики (підлеглі серби виявляють щодо Радивоя обряд «східної ввічливості»); портретні деталі (напівазійське вбрання його перед боєм, шапка з білим пером чаплі, лискучий панцир, а також багатий і ніжний, як пелюстки троянди, азійський жіночий одяг його доньки красуні Роксанди); навіть характерні нюхові враження (запах східного ароматичного курива у печері).

В аспекті орієнтальної імагоперцепції П. Куліша остаточна редакція роману «Чорна рада» нічим особливим не вирізняється. Орієнтальний її фрейм – це тільки дві згадки. Перша, від наратора, – про те, що Василь Невольник викуповував бранців із турецької неволі (цій темі кобзарських дум приділено належне місце в «Україні»). Друга, фрагмент біографічного екскурсу слі-

пого кобзаря (як виявляється, одного з тих завзятців, які ще 1639-го р. нагнали страху султанові й царгородцям своїм димом мушкетним): «Три годи, як три дні, промучився я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах…» [4]. А от рання редакція твору, частково опублікована у журналі «Современник» за 1845 р., характеризується наявністю важливих в аспекті цього дослідження і показових місць.

Насамперед вирізнимо турецьку «імагологію» кобзаря. Пам'ять про сморід сирих темниць, товстий ланцюг, до якого прикуті в'язні, ночі у колодках, накладених «проклятим» турчином, негативізують ці згадки. Нейтральну реальну констатацію «турок всегда останется турком» [7] змінює позитивне зізнання: турки чутливі до кобзарської гри й під її впливом ладні відпустити невільника дешевше. Трапляються серед них, мовляв, і такі добрі душі (зокрема, «пре милосердні» туркені), що дають бідним невольникам милостиню. Завершує ж епізод нечуване у попередній літературній традиції твердження – «честнее турка нет на свете народу» [7]. На підставі ним бачених і знаних реалій Василь дивується з того, що турки ніколи не зачиняють своїх торгових лавок. Урешті він із певністю припускає нечуване: якщо туркам «дать нашу веру, то не было б народу лучшего на свете» [7]. Все це дає підстави констатувати «старт» Кулішевого туркофільства з 1845 р., а не його пізніх «східних» поем. Серед інших, дрібніших, рис літературного орієнталізму ранньої редакції роману визнаємо манеру грацiйного несення Лесі глечика з водою на голові цілком відповідним звичаю саме східних дівчат і досить парадоксальне визнання Невольника: таку запашну настоянку, як у Череваня, він пив лише у Туреччині.

Східний світ у мистецькій візії Пантелеймона Куліша зазнав розбудови на підґрунті романтично-центрично-

го образного мислення, що ввібрало й риси класицизму та просвітницького реалізму. Можна сказати, що П. Куліш сформував у новому українському письменстві проєкції східного «ґенія місця», детально відтворивши арабський і турецький локальний колорит, персоноферу й низку інших імагообразів на основі взаємодії географічних, історичних, краєзнавчих, етичних та етнологічних векторів орієнтального дискурсу. Хоч образ Сходу в письменника все ще значною мірою умовний, однак одночасно він зберігає ознаки історичної, етнографічної, топографічної й іншої достовірності, збагачений українською і східною кордоцентричністю, естетикою почуттєвого і раціонального. Кулішеві погляди на імперіалізм та «орієнтофільство» (М. Шкандрій) були доволі суперечливими: як «романтичний націоналіст» (В. Петров) він прагнув будь-яким чином зберегти унікальність українського «народного духу», а як просвітник закликав до будівництва високої синтезованої культури на кращих світових зразках.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у комплексному вивченні історико-культурного українського художнього орієнталізму кінця XIX – першої третини XX століття.

Список використаних джерел

[1] Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості П. Куліша / Василь Івашків. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. — 448 с.

[2] История всемирной литературы : В 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. — Т. 3. / Гол. ред. Г. П. Бердников. — М.: Наука, 1985. — 816 с.

[3] Куліш П. Твори : в 2 томах / Пантелеймон Куліш; вступна стаття, упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. — 2-ге видання — К. : Наук. думка, 1998. — Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. — 1998. — 752 с.

[4] Куліш П. Твори в 2-х томах / Пантелеймон Куліш; [підгот. тексти, упоряд., приміт. М. Л. Гончарука; авт. передм. М. Г. Жулинський]. К.: Дніпро, 1989. — Т. 2.: Чорна рада: хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; стаття та рецензії. — 586 с.

[5] Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та комент. В. Бородіна, В. Мовчанюка, М. Павлюка (та ін.). — К.: Наукова думка, 1993. — 384 с.

[6] Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки / Віктор Петров — К.: Українська академія наук, 1929. —Збірник історико-філологічного відділу. — № 88. — Т. 1. Життя. Ідеологія. Творчість. — 572 с.

[7] Пять глав из нового романа Пантелеймона Кулеша «Чёрная рада» / Современник. — 1845. — Т. XXXVIII. — С. 135 — 196.

[8] Стороженко Н. Моё знакомство с П. А. Кулишем // Под знаменем науки : Юбилейный сборник в честь Н. И. Стороженка, изданный его учениками и почитателями. — М.: Наука, 1902. — С. 244 — 248.

Контактна особа: annaostanina2124@gmail.com Г. Останіна